

# CERH ve TA'DİL İLMİNDE TEMEL KURAL\*

İbnü's-SÜBKÎ\*\*  
Çev.: İbrahim TOZLU\*\*\*

## Öz

Müellif bu makalesinde cerh ve tadilin birbirine tercih edilip edilmemesi konusunu öne çıkarır. Ona göre bir hadis imamı, raviyi tenkid ederken hangi konuda cerh ve tadili tercih edeceğini iyi bilmelidir. Aksi halde örnekleri de görüleceği üzere birçok hadis âlimi bu hususta yanılmıştır. İbnü's-Sübkî, ricale dair eserlerinden seçtiği misallerle hocası Zehebî'yi bu çalışmasında tenkid eder. Başka muhaddislerden örnekler de verir. Onun önemle vurguladığı konu, akran âlimler arası hasedîn söz konusu olabilmesidir. Kimi zaman halk bu hataya düşmektedir. Ona göre gerçek ilim ehlinin bu hususta hataya düşmemesi için geçmişte kendini ispatlamış cerh ve tadil uleması hakkında doğru bir bilgiye sahip olması gerekir. Bu sebeple gerçek âlimler hakkında suizan beslememelidir. Ravileri cerh ve tadile tabi tutarken ilmi edebe riayet etmelidir. Apaçık bir delil getirilmeksizin ulemanın birbirleri hakkındaki sözlerine itibar edilmemelidir.

**Anahtar Kelimeler:** Cerh ve Ta'dil, Tenkid, Hadis, Zehebî, İbnü's-Sübkî.

## Basic Rules of The Al-Djarh Wa't-Ta'Dil

## Abstract

The author in this article highlights the issue of whether al-djarh wa't-ta'dil is preferable to another. According to him, a hadith imam should be aware of which al-djarh wa't-ta'dil terms he should choose while the criticism of the narrators takes place. Otherwise, as it is possible to see in examples, many hadith scholars are mistaken on this issue. Ibn al-Subki, in his ridjal books chooses examples and criticizes his teacher al-Dhahabi in this work. He also gives other examples of muhaddithin. He emphasizes that the scholars of the same generation

\* Bu çeviri, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî'ye (ö. 771/1370) ait *Kâide fi'l-Cerhi ve't-ta'dil* adlı risâle, aynı müellifin *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, (cilt II, sayfa 9-22, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-X, Kahire 1413/1992) adlı eserinden alınarak yapılmıştır. Ayrıca mezkûr risalenin Dâru'l-beşâir tarafından Ebû'l Fettâh Ebû Gudde'nin tahkikiyle 1410/1990 yılında Beyrut'ta *Erbau Resâil fi ulûmi'l-hadis* adıyla yayımlanan (Bkz. Sayfa 19-65) çalışma, tercüme esnasında karşılaştırılmış ve istifade edilmiştir.

\*\* İbnü's-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi (v. 771/1370)

\*\*\* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, itozlu@erzincan.edu.tr.

may show signs of jealousy. Sometimes the people are making such mistakes, too. According to him, to prevent the mistakes made in these subjects, true scholars must have the right knowledge of the past al-djarh wa't-ta'dil scholars who have proven themselves in the past and therefore do not have suspicions about them. Decency must be in mind while criticism of the narrator is made. Without a proper source, the arguments between scholars should not be considered.

**Keywords:** al-Djarh wa't-Ta'dil, Criticism, Hadith, al-Dhahabi, Ibn al-Subki.

## Giriş

Bu makale, usul kitapları içinde (derli toplu olarak) bulamaya-çağın cerh ve ta'dile dair bir takım gerekli bilgileri içermektedir. Hiç kuşkusuz, cerhin ta'dile tercih edildiğini işitmiş ve bu hususta nasıl davranılacağını bilememiş, usule dair bilgilerde işin içinden çıkmayıp eksik kalmışsan, yapılacak işin (râvîyi) cerh etmek olduğu zannına kapılmış olabilirsin. Sakın ha, böyle bir düşünceye kapılmaktan kesinlikle kaçınmalısın.

Bilakis bu durumda bize göre doğru olan şudur: Hadîste imamlığı ve adaleti sabit olmuş bir râvî hakkında mezhep taassubu ve başka sebeplerle onun cerh edilmesine delalet edecek bir karine varken, kendisini medhü sena eden ve tezkiye edenler çok, cerh edenler az ise biz ravinin cerh edilmesine yönelmeyiz. Onun adaleatine hükmederiz. Aksi halde cerhine hükmederek bu kapıyı aralar ve cerhi mutlak olarak öne geçirirsek, imamlarımızdan hiç kimse bundan kurtulamaz. Zira (neredeyse) her bir imam, bu hususta cerh edenler tarafından ta'n edilmiş ve saldırıya maruz bırakılmıştır.

İbn Abdilberr (v. 463/1071) *Kitâbu'l-ilm*<sup>1</sup> adlı eserinde “Âlimlerin Birbirleri Hakkında Sözlere” adıyla bir bölüm oluşturmuş orada âlimlerin görüşlerine yer vermiş ve Zübeyr'in [(b. el-Avvâm) Hz. Peygambere (s.a.s) ref ettiği] “Sizden önceki toplumların hastalığı haset ve düşmanlık, sizin içinizi istilâ edecek...”<sup>2</sup> Hadîsiyle konuya

<sup>1</sup> İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlihi*, II, 1087 (2120), thk. Ebü'l-Eşbal ez-Züheyri, Demmâm, Dâru İbni'l-Cevzi, 1994/1414, 1. Baskı.

<sup>2</sup> Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 43 (1430), Dâru'l-hânî, Riyâd, 1422/2001, 2. Baskı; Tirmizi, *Kiyame*, 56 (2510), Dâru'l-garbi'l-İslâmi, I-VI, thk. Beşşâr Avvâd, Beyrut, 1998. [Tirmizi; Süfyân b. Vekî' > Abdurrahman b. Mehdî > Harb b. Şeddâd > Yahya b. Ebî Kesîr > Yaîs b. el-Velîd > Zübeyr'in mevlâsı > Zübeyr b. el-Avvâm tarikiyle tahrir ettiği senedin rivayeti hakkında ihtilaf edildiğini zikreder. Ricali, Ebû Davud, Nesâî ve Tirmizi'nin râvîleridir. Ancak Zübeyr'in mevlâsının adı açıklanmadığı için isnadda meçhullük bulunmaktadır. (Bkz. el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, VII, 180, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, I-X, Beyrut, trs). Bezzâr, Beyhakî, Münziri rivayetin isnadını (mütâbi

giriş yapmıştır. Yine İbn Abbas'a isnad ettiği bir başka haberi İbn Abdilberr şöyle nakleder: “Âlimlerin sözüne kulak verin ancak birbirleri (hakkındaki) sözlerini (araştırmadan) hemen tasdik etmeyiniz. Nefsimi kudret elinde tutan Allah'a yemin ederim ki onların (haset ehli âlimlerin) gerçek âlimleri kıskanmaları, tekelerin ağıllara girmesinden çok daha şiddetlidir.” Mâlik b. Dinar'ın (v. 131/748) “Birbirleri hakkındaki konuşmaları dışında ulemanın ve kurrânın her konuda sözü itibar edilip alınır”<sup>3</sup> dediği nakledilmiştir.

İbnü's-Sübkî (v. 771/1370) şöyle der: Mâlikî âlimlerden İbn Abdirefî'nin (v. 734/1333) *Muînü'l-hukkâm (ala'l-kadâyâ ve'l-ahkâm)*ında<sup>4</sup> “Kârî'nin (Kıraât ehli ulema) bir başka kârî hakkında şahitlik yapması caiz değildir. Çünkü onlar haset ve düşmanlık bakımından halkın en kötüleridir.” şeklinde Abdullah b. Vehb'e (v. 197/813) *el-Mebsûta*<sup>5</sup> adlı eserde zikredildiğini gördüm. Bu sözü (aynı zamanda) Süfyan es-Sevrî (v. 161/778) ile Mâlik b. Dinar (v. 131/748) de söylemiştir.”

Muhtemelen İbn Abdilberr, (râvînin adil olduğuna dair görüşü tercih edip cerh edenlerin görüşünü araştırmadan almakta) bir sakınca bulunmadığını düşünüyordu; bunda herhangi bir sakınca söz konusu değildir. Ancak şu kadar var ki biz, bunu mutlak olarak ele almayız ve şöyle demeyi daha doğru buluruz: Adalet vasfının sabit olduğu râvî hakkında, mezhep taassubu veya başka sebeplerle zoraki eleştiri yapanın karinelerle ilgili sözüne bu konuda itibar edilmez.

İbn Abdilberr daha sonra şöyle demiştir: “Bu konuda en sahih olan şudur: Adaleti sabit, cerh ve ta'dil ilminde imamlığı sahih ve bu ilimdeki gayretiyle birlikte sikalığı (iyice) ortaya çıkmış bir râvî hakkında, cerhine sebep görülecek bir delil getirmediğçe hiç kimse- nin sözüne iltifat edilmez. Bu kesin delil de (adalet vasfına sahip

ve şahidleri olduğu için) ceyyid kabul etmişlerdir. [Bkz. Bezzâr, *el-Müsned*, VI, 192 (2232), Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medine 1988/1408, 1. Baskı; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 393 (21065), Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1424/2003, 3. Baskı; Münzirî, *Terğîb*, III, 320, (4255); 347 (4382), Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1417/1996, 1. Baskı].

<sup>3</sup> Bkz. İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlihi*, II, 1095, (2123); Sibt İbnü'l-Acemî, *Künûzü'z-Zehab fî Târihi Haleb*, II, 100, Dâru'l-kalem, Haleb, 1417/1996, 1. Baskı.

<sup>4</sup> Bu eser, Bedru'l-garbi'l-İslâmi tarafından Muhammed b. Kasım b. Ayyâd'ın tahkikiyle 1410/1989 yılında Beyrut'ta iki cilt halinde basılmıştır.

<sup>5</sup> Eserin müellifi Yahya b. İshak b. Yahya (v. 303/915) olup, Kâdî İyâz'ın *Tertîbü'l-medârik* kaynaklarındandır. Bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 237, 394; VI, 301, Matbaatü'l-fedâle, Mağrib, 1384/1965, 1. Baskı.

râvîler tarafından getirilmeli ve iddia edenin iddiasını tasdik edecek şekilde) şahitlik yoluyla gerçekleşmelidir.”<sup>6</sup>

İbn Abdilberr selefin birbirleri hakkında naklettiği gazap ve hasetle ilgili sözlerinden, söylemekle kişinin ilzam edilemeyeceği te'vil ve içtihat farklılığından hatta birbirleri hakkında tevil ve içtihat ederek kılıç çekmelerinden örnekler vererek delil getirmiştir.

İbn Abdilberr, ilim ehlinin birbirleri hakkındaki sözleri ile bunlar arasında iltifat edilmemesi gerekenleri verdikten sonra İbn Maîn'in Şâfiî hakkında “Sika değıldir” ifadesine yer verir. İbn Maîn'in (v. 233/848) Şâfiî (v. 204/820) hakkında (güya söylemiş olduğu) bu ithamını biz Ahmed b. Hanbel'in şu ifadesiyle düzeltiriz: “İbn Maîn, Şâfiî'yi nereden bilsin? Şâfiî'yi tanımamış ve sözünü işitmemiştir! Kişi, bilmediğine düşman kesilir!”

Ben (İbnü's-Sübkî) derim ki;<sup>7</sup> İbn Maîn – Üstad (Abdülkâdir b. Tahir el-Bağdâdî) Ebû Mansur'un (v. 429/1037)<sup>8</sup> biyografisini verirken anlatacağımız gibi- burada Şâfiî'yi değil amcası oğlunu [İbrahim b. Muhammed b. el-Abbâs b. Osman eş-Şâfiî'yi (v. 238/852)]<sup>9</sup> kastetmiştir. İbn Maîn'in, Şâfiî'yi kastettiği zannına itibar edilmez. Çünkü onun hakkında (böyle bir düşünce ciddi) bir ayıptır. (Eğer söylediğini kabul edersek) Mustafa'nın (Aleyhisselam) amcası oğlu<sup>10</sup> imamlar İmamı Şâfiî'ye saldırmak yerine Yahya b. Maîn'in (v. 233/848), Halife Me'mun'un (v. 218/833) “Kur'an'ın mahlûk olduğuna dair” görüşünü destekleyip eksik bırakmış (işlemiştir) olduğu kusuruna ağlayıp üzülmesi gerekir.

Daha sonra İbn Abdilberr (Âlimlerin birbirleri hakkında sözlerine dair bölümde)<sup>11</sup> İbn Ebî Zi'b (v. 159/775)<sup>12</sup>, İbrahim b. Sa'd'ın

<sup>6</sup> İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlihi*, II, 1093, (2128).

<sup>7</sup> İbnü's-Sübkî, *Tabakât*, IX, 113, 114.

<sup>8</sup> İbnü's-Sübkî, *Tabakât*, III, 304.

<sup>9</sup> İbnü's-Sübkî, İbrahim b. Muhammed b. el-Abbâs b. Osman eş-Şâfiî'yi (v. 238/852) Şâfiî'nin amcası oğlu olarak zikretmektedir. Bkz. *Tabakât*, II, 80 (16).

<sup>10</sup> Buradaki teşbihle Şâfiî'nin peygamber soyundan gelmesi vurgulanmaktadır. Şâfiî, “baba tarafından soyu Hz. Peygamber'in dördüncü kuşaktan dedesi Abdümenâf ile birleşir. Şeceresinin çeşitli basamaklarında yer alan dedelerine bağlı olarak Kureşî, Muttalibî, Şâfiî nisbeleriyle anılır.” Bkz. Aybakan Bilal, “Şâfiî”, *DİA*, XXXVIII, 23, 2010, İstanbul.

<sup>11</sup> İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlihi*, II, 1113, (2184).

<sup>12</sup> Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 539 (1275), thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, *Dâru'l-hânî*, Riyâd, 1422/2001, 2. Baskı.

(v. 127/744)(v. âcişûn)M-, Abdülaziz b. Ebî Seleme (İbnü'l<sup>13</sup> 213/828)<sup>14</sup>, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem (v. 182/798)<sup>15</sup>, Muhammed b. İshak<sup>16</sup>, (İbrahim b. Muhammed) İbn Ebî Yahya el-Eslemî (v. 184/800)<sup>17</sup>, (Abdurrahman b. Abdillah) İbn Ebi'z-Zinâd'ın (v. 174/790)<sup>18</sup> Mâlik hakkındaki sözlerinden ve Mâlik'in mezhebini ithamlarından bahsetmektedir. Allah Teâla, Mâlik'i onların bu suçlamalarından berî kılmıştır. Zira Mâlik Allah'ın sevgili, mümtâz bir kuludur.

İbn Abdilberr şöyle demiştir: Birinin Mâlik ve Şâfiî ile akranları hakkında konuşması (Ebû Basir Meymûn b. Kays) el-A'sâ'nın (v. 7/629) şiirindeki şu ifadesine benzer:

Zayıflatmak için kaya ile mücadele edene benzer; ama o kayaya zarar vermez; dağ keçisi gibi inatçı olan kendi boynuzunu zayıflatır.

Yahut el-Huseyn b. Humejd'in (?) şu sözüne benzer:  
Zarar vermek için ey ulu dağa toslayan  
Dağa şefkat etme, toslayan kafaya tasalan!

Eb'ul-Atâhiyye'nin (v. 211/826)<sup>19</sup> ifadesi ne güzeldir!  
Seni insanlardan kim salimen kurtaracak  
Kıl-ü kâl onların zanları, dedikodularıdır.

İbnü'l-Mübârek'e (v. 181/797) "Fılanca kişi Ebû Hanife'yi tenkit ediyor" denilince şu şiiri okumuştur:

Hasedindendir; çünkü seçkin kulların üstün tutulduğu şeylerle  
Allah'ın seni faziletli kıldığını görmüştür.

<sup>13</sup> Bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh*, IV, 79 (342), Dâiretü'l-meârifî'l-Usmânî, Haydarâbâd, 1271/1952, 1. Baskı; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 418 (184), I-XXV, thk. Şuayb el-Arnâûd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1405/1985, 3. Baskı.

<sup>14</sup> Bkz. el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, I, 286, thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs, Mektebetü'r-rişd, Riyâd, 1409/1988, 1. Baskı; Zehebî, *Siyer*, VII, 33 (15).

<sup>15</sup> Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, V, 484 (1414), I-VIII, thk. Muhammed Abdilkâdir Atâ, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1410/1990, 1. Baskı; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, V, 233 (1107); İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 441 (1105), el-Kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1418/1997, 1. Baskı.

<sup>16</sup> Bkz. Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, II, 7 (136), I-XVI, thk. Beşşâr Avvâd, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2002, 1. Baskı; Zehebî, *Siyer*, VII, 33 (15).

<sup>17</sup> Geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyer*, VIII, 451 (119); İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 159 (284), I-XII, Matbaatü dâireti'l-meârif, Hindistan, 1326/1908, 1. Baskı.

<sup>18</sup> Bkz. Zehebî, *Siyer*, VIII, 167 (16); ayrıca bkz. Hatîb Bağdadî, *Tarih*, X, 228.

<sup>19</sup> Bkz. es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 430 (2855), thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâiretü'l-meârifî'l-Usmânîyye, Haydarâbâd, 1382/1962, 1. Baskı.

Ebû Âsım en-Nebîl'e (v. 212/828) "Filanca kişi Ebû Hanife'yi tenkit ediyor" denilince "[Şair Ebû Mihcân] Nusayb [b. Ebî Rebâh (v. 108/726)] da şöyle derdi" demiştir:

(İftira edenin sözünden kurtulmak için sen teslim olursun)  
Ama sen teslim olunca, o insanlara hiç teslim olur mu?

Ebû'l Esved ed-Düelî (v. 69/688) şöyle demiştir:  
Yaptıklarımı yapamayınca haset etti gence insanlar  
Kavmi ona düşmanlar, hem de hasımlar!

İbn Abdilberr şöyle der: "Birbirleri hakkında sika âlimlerin sözlerini (doğru) kabul eden kişi, ashabın birbirleri hakkındaki sözlerini de doğru kabul etmelidir. Eğer kişi sika âlimlerin ve ashabın kendi aralarındaki tenkitlerini kabul etmiş bulunursa apaçık bir sapıklıkla sapıtılmış ve açıkça hüsrana düşmüş olur. Eğer bu şekilde davranmazsa -ki Allah kendini hidayete erdirmez ve ona Hak yolu ilham etmezse asla yapamayacaktır- bizim şart koştuğumuz adaletin sahihliği konusunda tevakkuf etmelidir. Burada sahihliği ile kastedilen ilim, delile ihtiyaç duyulmayan sözdür."

226 | db

Ben (İbnü's-Sübkî) derim ki; İbn Abdilberr'in bu ifadesi onun hüsni zannıdır; kapalıktan vâreste değildir, açıklanması gerekir. Zira o burada (daha önce zikretmiş olduğu) "Adaleti bilinen ve maruf olan râvî hakkında delil getirilmedikçe cerh edenin sözüne itibar olunmaz"<sup>20</sup> ifadesine bir ekleme yapmamıştır. Orada âlimlerin "cerh açıklanmadıkça kabul olunmaz" dediklerine işaret etmişti. O halde İbn Abdilberr'in ulema hakkındaki bu sözü ne anlama gelmektedir? Eğer o, akranların kendi aralarında ve ulemanın birbirleri hakkında sözü mutlak olarak merduddur ifadesine *el-Mebsûta*'dan nakilde bulunduğumuz (daha önce açıkladığımız) gibi işaret ediyorsa bunu net bir şekilde açıklaması gerekirdi.

"Adaleti bilinen ve maruf olan râvî hakkında delil getirilmedikçe cerh edenin sözü itibar olunmaz" sözünün mutlak olarak alınması icap etmez. Bilakis bu ifade, âlimlerin "Cerh ta'dile mukaddemdir" bağlamında bir ziyade veya "akran olanların birbirleri hakkında sözleri makbul değildir" ifadelerinden bir kısaltma olmalıdır. Kural buradaki cümleye göre oluşturulmalıdır. İbn Abdilberr açıkladığı konuda bundan başkasını ortaya koymamıştır. Aksi halde "birbirleri hakkında ulemanın sözü merduddur" ifadesini açıklaması gerekirdi.

<sup>20</sup> Bkz. İbn Abdilberr *Câmiu beyâni'l ilm* II, 1093 (2128); 1113 (2193).

Veya onun bu sözü, insanların zikrettiklerine dair zâid, faydası olmayan anlamsız bir ifadesidir. Ancak –gördüğün gibi- onun bu kelamı maksadı anlatmaya yetmiyor.

‘Burada asıl söylenmesi gereken nedir?’ diye sorarsan ben şöyle derim: Sana açıklamaya gayret ettiğimiz husus öncelikle şudur; Velev ki itaati masiyetlerine üstün gelen, medhedenlerin övgüsü onu kötileyenlerden çok bulunan veya cerh edenlerine göre tezkiye edenleri fazla bulunan bir râvîyi, (usulsüz) cerh edenin cerhi tevil edilse dahi kabul edilmez. Çünkü burada aklın şahitlik ettiği bir karine söz konusudur. Mesela, mezhep taassubu veya dünyevî bir çekişmeden dolayı cerh eden, vakıya taraf olabilir. Nitekim akranlar veya başkaları arasında bu çekememezlikler görülmüştür.

Biz diyoruz ki mesela (daha önce geçtiği gibi) İbn Ebî Zi'b'in (v. 159/775) Mâlik (v. 179/795), İbn Maîn'in (v. 233/848) Şâfiî (v. 204/820), Nesâî'nin (v. 303/915) Ahmed b. Sâlih (v. 248/862)<sup>21</sup> hakkındaki kelamına itibar edilmez. Çünkü bunlar alanında meşhur hadîs âlimleridir. Onları cerh eden bu görüşünde garib kalmış (teferrüd etmiş) olur. Eğer onlar hakkındaki ithamlar sahih olsaydı onu nakleden yeterince çok olur, buna engel olanın da sözünde yalancı olduğu bilinirdi.

db | 227

Râvînin cerh edilmediği araştırılırken cerh edenle edilenin itikâdî durumu da önemli görülmelidir. Bazen cerh eden, cerh edilenin akîdesine muhalif olabilir ve bu yüzden onu cerh edebilir. Nitekim [Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm] er-Râfiî (v. 623/1226)<sup>22</sup> bu duruma şu sözleriyle işaret eder: “Râvîyi temize çıkaranların (cerh edenlerin) haset ehlinden uzak olması gerekir. Âdil bir râvîyi mezhep taassubuyla itham etme ve fâsık bir râvîyi tezkiye etme ihtimalini göz önünde bulundurarak cerh edenin mezhep taassubundan kaçınması icap eder. Zira bu durum, imamların pek çoğu için söz konusu olabilmiş hatta kendi mezhepleri doğrultusunda (ravileri) cerh ettikleri görülmüştür. Hâlbuki mecruh olan ravi, itikadında daha doğru iken kimi imamlar taassupları sebebiyle hataya düşebilmiştir.

<sup>21</sup> Bkz. Hatîb Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, V, 319 (2156); Zehebî, *Siyer*, XII, 168 (59); İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, I, 187, I-VII, Müessesetü'l-a'lemî, Beyrut, 1390/1971, 2. Baskı; *Fethu'l-bârî şerhu Sahihî'l-Buhârî*, I, 386, I-XIII, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379/1959.

<sup>22</sup> Geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyer*, XXII, 252 (139).

Müteahhirûn ulemasının Seyyidi Şeyhülislam Takiyyüddin İbn Dakîk el-İyd (v. 702/1302) *el-İktirâh*<sup>23</sup> adlı eserinde bu hususa şu ifadesiyle dikkat çeker: “Müslümanların heveslendiği makamlar, ateş çemberlerinden biridir. İnsanlardan iki grup bu ateş çemberinin kenarındadır: Hadîşçiler ve Hâkimler.”<sup>24</sup>

Ben derim ki, bazılarının Buhârî (v. 256/870) hakkında “Ebû Zûr’a er-Râzî (v. 264/878) ve Ebû Hâtim er-Râzî (v. 277/890) “Lafız Meselesi”nden dolayı ondan rivâyet etmeyi terk etmiştir” demesi<sup>25</sup>, burada anlatmaya gayret ettiğimiz taassup nedeniyle cerh etme örneklerinden biridir. Allah’ım sen Müslümanları koru! Buhârî, Ehlisünnet ve’l-cemâatin öncüsü ve (hadîs ilmi) sancağının alem-dârı iken bir kimsenin “Buhârî metruktür” demesi nasıl doğru olabilir? Onu medhedeyim derken zemmetmiş olmaz mısın? Aman Allah’ım! Sen Müslümanları koru! Gerçek şu ki, “Lafız Meselesi”nde Buhârî (v. 256/870) hak yanında yer almıştır. Çünkü yaratılmışlar içinde hiçbir akıl sahibi, “Lafız Meselesi”nin Allah adına yaratılmış hâdis fiillerden bir fiil olduğunda tereddüt etmez. Nitekim Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) “Lafız Meselesi”ni telaffuz etmeyi çirkin gördüğünden reddetmişti.

228 | db

Aynı şekilde Mücessime’den birinin<sup>26</sup> Ebû Hâtim İbn Hibbân (v. 354/965) hakkında “O ilim sahibi değildi. Biz onu Sicistan’dan (sürüp) çıkarttık. Çünkü o Allah için haddi inkâr etmişti”<sup>27</sup> demesi de taassup sebebiyle yapılan cerh örnekleri arasındadır. Vay başıma! Bulduğu yerden kovulup çıkartılmaya daha layık olan kimdir? Rabbine had/sınır koyan mı yoksa Allah’ı cisimden münezzehtutan mı? Evet, bunun örneği çoktur; Üstâdımız Zehebî (v. 748/1348) de bu tür taassup içinde bulunanlar arasında yer alır. Elbette onun takvası ve ilmî yönü ile ehlisünnet hakkında üstlendiği ifrata varan

<sup>23</sup> İbn Dakîku’l-İyd, *el-İktirâh*, s. 59; Şirketü dâri’l-meşârî, Lübnan, 1427/2006, 1. Baskı.

<sup>24</sup> Bkz. Safedî, *A’yânu’l-asr*, II, 271, Dâru’l-fikr, Beyrut, 1418/1998, 1. Baskı; İbnü’s-Sübkî, *et-Tabakât*, IX, 410; Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, IV, 351, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü’s-sünne, Mısır, 1424/2003, 1. Baskı.

<sup>25</sup> Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 191 (1086).

<sup>26</sup> İbnü’s-Sübkî’nin burada adını anmayı tenezzül etmediği kişi Zehebî’nin aktardığına göre Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed el-Herevî (v. 481/1088)’dir. Bkz. *Mizânu’l-ittidâl fî nakdi’r-ricâl*, III, 507 (7346), thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru’l-ma’rife, Beyrut, 1382/1963, 1. Baskı.

<sup>27</sup> Bkz. Zehebî, *Siyer*, XVI, 97 (70); XVII, 481 (318).

saldırganlığı ehline malumdur. Onun bu aşırılığına itimat edilmesi çok da doğru değildir.<sup>28</sup>

Nitekim (talebelerinden) Hafız Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî'nin (v. 761/1359) de ifade ettiği gibi 'Zehebî daha çok isbât mezhebi (Selefflik) ağır basar. Yorum yapmaktan ve tenzîh ehli (aklı esas alan bir) yaklaşımda bulunmaktan kaçınır. Dînî anlayışı ve takvası ile halkın diline dolayıp söylediklerinde (ifadelerin) doğruluğunu araştırma yönünden Hafız Zehebî'den ben asla şüphe etmem.' Hatta o tabiatı gereği (bir kişilik özelliği olarak), tenzîh ehlinde şiddetle kaçınmayı ve isbât ehline kuvvetle yönelmeyi tercih etmektedir. Râvîlerden birinin biyografisini verirken onun güzelliklerine dair söylenenlerin hepsini vermek suretiyle bir özelliğini uzun uzun anlatabilir. Râvînin bu vasfını abartabilir veya râvî hatalarından birini bilerek görmezden gelebilir veyahut mümkün gördüğü şekilde yorumlayabilir. İmâmül Haremeyn [Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî (v. 478/1085)]<sup>29</sup> ile (onun talebesi) el-Gazzâlî [Ebû Hâmid et-Tûsî (v. 505/1111)]<sup>30</sup> ve bunun dışında başka örneklerde de görüleceği üzere râvîyi zikrederken bilerek bir vasfını abartabilir. Söz konusu râvîyi ta'n edenin ifadesini öne çıkartabilir. Bunu tekrar tekrar verebilir ve bunu (okuyucunun) gözüne sokabilir. Farkına varmadan râvînin dinî/itikadî yönünde (mezhep taassubu yapıp) katı davranabilir. Râvînin güzelliklerini bol bol anlatmaktan yüz çevirip bu güzelliklerinden geriye eser bırakmayabilir. İstemediği ravilerden birinin bir hatasını fark ederse Zehebî bu hatayı zikredebilir. Aynı şekilde asrımızda yaşayan bir kimse hakkında açıkça onun hakkından gelemese biyografisinde 'Allah onu ıslah etsin'<sup>31</sup> veya benzeri bir ifade kullanabilir. Bunun nedeni Zehebî'nin, o kişi ile itikadî konularda farklı düşünüyor olmasıdır.

Yine de şeyhimiz Zehebî vasfedilenlerden daha fazlasına layıktır; bizim şeyhimiz, üstadımızdır. Gerçek, elbette tâbi olunmaya daha hak olandır. (Üstadımızın) istihzâ sınırına varan aşırı bir taassubu söz konusudur. (Bu gün) Eşarî bir kimseyle karşı karşıya ge-

<sup>28</sup> Hocası Zehebî hakkındaki tenkitleri için bkz. İbnü's-Sübki, *et-Tabakât*, II, 22 (1306); IX, 103 (1306).

<sup>29</sup> Eşarî mezhebine mensup İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî hakkındaki tenkitleri için bkz. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 468 – 478 (240).

<sup>30</sup> Zehebî'nin Gazzâlî hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. *Siyer*, XIX, 322- 346 (204).

<sup>31</sup> Bkz. Zehebî, *el-Mu'cemu'l-muhtass*, I, 51, 213, 234, 260, 261, thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle, *Mektebetü's-siddîk*, Tâif, 1408/1988, I. Baskı; *Mu'cemu's-şü'yûh*, I, 56, 224, 356, 401; II, 226, 375, 389, I-II, thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle, *Mektebetü's-siddîk*, Tâif, 1408/1988, I. Baskı.

lince onu un ufak edip parçalarken Ahiret günü ben, (Zehebî'nin) bize nebevî şeriatı getiren ve çoğunluğu Eş'arî nice Müslüman âlimler ve imamlarla çekişip mağlup olmasından endişe ederim. Ben, Zehebî'nin (bu dünyadaki) hasımlarının kıyamet günü onun düşmanları olacağına ve Ahiret günü Allah katında Eş'arîlerin en ednâsının bile Zehebî'den daha seçkin bir derecesi bulunacağına inanırım. Bu sebeple Allah'tan (Zehebî'nin azabını) hafifletmesi, onu affetmesi için (dünyada düşmanlık ettiği Eş'arî) âlimlerine ilhamda bulunması ve Zehebî hakkında onlara şefaet etme izni vermesi umulur.

Kendilerine eriştiğimiz şeyhler, Zehebî'yi (incelemeden delil almaktan çekinmişler ve onun sözüne (araştırmaksızın) itibar etmemişlerdir. Tarihle alakalı kitaplarını bütün açıklığı ile beyan ederek uygulamaya geçirmek istememişler; Allah katında zan oluşmacağından emin olunan kimselere (Zehebî'nin durumunu bilenlere) okutulmasına izin vermişlerdir.

230 | db

el-Alâî'nin (v. 761/1359) "Dînî anlayışı ve takvası ile söylediklerinin doğruluğunu araştırma yönünden Zehebî'den şüphe etmem" sözüne gelince ben de bu şekilde inanıyordum; ancak şimdi şöyle diyorum: Zehebî naklettiklerine bazen din olarak itikat eder. Bu naklettiklerinden kimilerinin yalan olduğunu kat'î olarak bilir, kimilerini ise kendisi uydurur. Bazılarını da kitabına yayılsın diye (özellikle) koymakta ve onun sahih olduğunu işitenin buna inanmasından hoşnut olmaktadır. Bunu, bahis mevzuu ettiği kişiden nefret ettiği ve insanların da nefret etmesi için yapar; ne var ki onun lafızların delalet ettiği bilgiye dair ilmi kıttır. Bununla beraber hak olduğuna inandığı akidesini destekleyecek bir takım önyargıları bulunmaktadır. Şeri ilimlere dair tecrübesi de yoktur. Şu kadar var ki ben, ahirete irtihalinden sonra Zehebî'nin sözleri üzerinde durulması gereği ihtiyacı hissettikçe onun (kitaplarındaki) ifadelerine bakmayı artırdım. Söylediklerini araştırma hususunda tevakkuf ettim. Ama konuyu onun kendi sözüne havale etmekten başka bir şey de yapmadım. Dileyen onun kendi ifadesine baksın ve sonra bu adamın (Zehebî'nin) konuyu gazap ile araştırıp araştırmadığını kendi gözleriyle görsün. Yani ben bir kimsenin, onun üç mezhep içinde Hanefî, Mâlikî ve Şafîî âlimlerinden meşhur olanları arasından herhangi biri hakkında mezhep taassubu halinde nasıl incelediğine bir bakmasını kast ediyorum. Ben inanıyorum ki bu adamın (Zehebî'nin), adı geçen mezheplere mensup bir kimsenin biyografisini daha uzun tuttuğunu görecektir ve hakkında nasıl ifrata vardığını

anlayacaktır. Ardından sözü (bir şekilde) nasıl kestirip attığına ve eksik bıraktığına şahit olacak ve bunu taassubla yaptığını görecektir. Basiret ehli olana Zehebî'nin taassuba dair bu yaptığı gizli kalmayacaktır.

Evet, Zehebî lafzın delalet ettiği manaları gereği gibi bilmez. Bazen bir lafzı, zem (yerme) için kullanır; manasını (birazcık) düşünseydi bunu ifade edebilirdi. Onun zayıf râvîlere dair yazmış olduğu *Mizânu'l-itudâl* adlı eserinde Fahrüddin er-Râzî (v. 606/1210)<sup>32</sup> ile Seyfüddin el-Âmidî (v. 631/1233)<sup>33</sup> hakkında söylediklerine hep taaccüp ederim. 'Bu ne tuhaf iştir!' derim. Zira bu iki İslâm âlimini ne cerh eden ne cerhinden bahseden bir kimse vardır. O ikisini naklettikleri ilimler konusunda zayıf gösteren herhangi bir kimseden duyum da yoktur. O halde bu iki âlimi (zayıf râvîleri ihtiva eden) bu kitaba nasıl dâhil eder?

Sonra biz Fahrüddin er-Râzî'yi hiç kimsenin "el-Fahr" şeklinde isimlendirdiğini de duymadık. Onu ya "İbnü'l-Hatîb" veya "el-İmam" veyahut "Muhammed" ismi ile tanıtmışlardır. Oysa Zehebî kitabında Fahrüddin er-Râzî'yi "الفخر بن الخطيب = el-Fahr b. Hatîb"<sup>34</sup> olarak takdim etmiştir. Hâlbuki Zehebî, (*Mizânu'l-itudâl* adlı kitabının sonunda "nefsinin hevasına kapılmadığına" (Allah'ın adını anarak) yemin etmektedir.<sup>35</sup> Peki, bundan daha büyük nefsin arzusu olur mu? Eğer o (Rical tenkidine dair bu kitabında) bir râvîyi taraf olarak zikreder veya onu râviler dışında tutarsa o vakit kendisine "(Âmidî ve Râzî) dışındakileri neden bu kitapta zikrettin?" Diye sorulur. Yoksa bunun, nefsin hevası olmadığına itikad etmesi gerekir. Bu şekilde kitabın nihayetine varıp Allah'tan sığınma dilemişse kalbinde bu arzulara dair (izler) taşıdığına hükmolunur.

Tartıştığımız konuda kaldığımız yere geri dönersek biz şöyle diyoruz: İtikadî durumu incelenen kimsenin, mutlak olarak muhalefet ettiği (Sünnî olanın bidat ehli veya bidat ehlinin sünnî) kişiler hakkında aykırı akideye sahip olması sebebiyle sözünün kabul

<sup>32</sup> Bkz. Zehebî, *Mizânu'l-itudâl*, III, 340 (6686); ayrıca bkz. *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 98 (4889), nşr. Nuruddin Itr-Abdullah b. İbrahim el-Ensârî, İdâretü'ihyâi't-türâsil İslami, Katar, 1407/1987.

<sup>33</sup> Bkz. Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I, 420 (2726); *Mizânu'l-itudâl*, II, 259 (3647).

<sup>34</sup> Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 98 (4889); *Mizânu'l-itudâl*, III, 340 (6686).

<sup>35</sup> Zehebî'nin buradaki ifadesi şöyledir: *وأنا عانذ بالله من المحاباة والهوى، فما علمتني تعدتهما في هذا الميزان = iltimas geçmekten ve hevâya tâbi olmaktan Allah'a sığınırım. "Mizân" da (yani bu kitapta) kendimi bilerek her iki hususta (bir râvî hakkında iltimas ederek ve arzularına uyarak) kasıtlı davranmadım.*" Bkz. Zehebî, *Mizânu'l-itudâl*, IV, 616.

olunmayacağını kast ediyorsanız eğer, ben “problemin merkezi işte budur” derim. Zehebî bir şeyi inkâra kalkışmamışsa eğer, meseleyi tahkik edenin söylenenleri anlaması için tevakkuf etmesi gerekir. Ancak biz bundan daha kapsamlı olamı söylemeye çalışıyoruz. Hatta sünnînün bidat ehli hakkındaki şahitliği mutlak olarak kabul edilmez de demiyoruz, Allah korusun. Aksine şöyle diyoruz: Bir kimse, itikadî hususlarda muhalif olduğu kişi aleyhine şahitlik yapar ve bu şahitliği hâkim huzurunda şüphe doğurursa, bu durumda şahitlik muhalefet olmadan meydana gelmiş demektir. Hakkı gözeten bir hâkim o kişinin şahitliğini kabul etmez. Bunu pusuya yatmış bir ahmak bile inkâr etmez, kabul eder.

Şahit olunan durum, tutum ve davranışların değişmesiyle farklılık gösterebilir. Bazen şahitliğin maksadı, kimseye gizli kalmayacak şekilde şahit olunanın açıklanmasıyla meydana çıkar. Bu durum aynı görüşte olana yardım veya benzerleri sayesinde bir yakınlıkta söz konusu olur. Bazen şahidin şahitliği önemsiz görülebilir veya göz ardı edilebilir. Bunu ancak kıvrak bir zekâyâ sahip olan hâkimler anlayabilir. Ehlisünnet inancına sahip nice şahit vardır ki basit insanlardır, Allah'ın kendisinden talep ettiğini -samimiyetine bağlı olarak- fazlasıyla söylemek suretiyle bidat ehlinin nefretini üzerine çeker. Onun hakkında zannı kötüdür. Hakkında söyleneni tasdik eder ve araştırmaz. Daha önce açıkladığımız gibi zann-ı galibine göre doğruyu söyler ve şahitlik eder.

Böylesi bir durumda Hâkimin yapması gereken, şahitlik yapmanın söylediği hususun açıklığa kavuşması için hassasiyet gösterip araştırmasıdır. –En katı ehlisünnet taraftarı da olsa- bidat ehlinen nakledilenler konusunda kendini bir teste tâbi tutması yani empati yapması ve bizzat şahidin anlattıklarını dikkate alarak şahidi tasdik etmesi ve ona göre kesin karar vermesi gerekir. Bu durumda Hâkim, aynı mezhebe mensup olduğu için mi söz konusu şahıs hakkında karar veriyor, yoksa onun tasdik etmesinin etkisiyle mi veya onun şahitliği ile mi hemen işi karara bağlayıveriyor ve taraflar arasında benzerlik kurmaya çalışıyor? Aradaki farkı ölçüp ona göre bunları gözden geçirmelidir. Eğer eşit olduklarını veya daha az seviyede bulduklarını görürse mesele olmaz. Aksi halde hükmün verilmesinde Hâkim bilsin ki nefsin hazları ile şeytan bu işe musallat olmuş demektir. Hâkime Hakk'a yardım ettiği ve kendisi için bir ibadet olduğu izlenimi verdirmektedir. Bu durumda hâkim, yolu bu olanın cehalet ve dini konularda zaafiyetini ortaya koyduğunu bilmelidir.

Bizim bu sözümüz, ehli bidati cerh eden bir sünni hakkındadır. Peki, takdim ettiğimiz şekilde sünniyi cerh eden bir ehli bidat hakkında durum nasıldır? Bidat ehlinin ehli-sünnet olarak ortaya çıkması -Özellikle Mücessime- çok daha yaygındır. Onların dışında pek görülmez. Bu bidatçı grup Mücessime, mezheplerini destekleme adına yalanı, akidesine muhalif olan kimse hakkında -onun şahsına ve malına zarar vermeyi de göze alarak- şahitlik yapmayı caiz/meşru görür. Yalan söylemekle hiddetlerinin çoğaldığına ve karşı taraftan hak ettiklerini aldıklarına ve bu öfkelerinin fazlalık derecesine göre Allah'a yakınlıklarının arttığına inanır. İşte bu yüzden bir müminin, Mücessime taraftarlarının sözlerine itibar etmesi caiz değildir.

Eğer, ehli-sünnete göre tekfir etmediğimizde ehli bidat birinin şahitliğini kabul etmek sahih olmaz mı dersene, ben bu soruyu şöyle cevaplarım: Bidat ehlinin şahitliğinin kabul edilmesi, akidesi muhalif olan hakkında şahitlik esnasında şüpheyi ortadan kaldırmaz. Zira şüphe tetkik etmeyi, araştırmayı ve işin hakikatini tespit etmeyi gerektirir. Bu (saydığımız tetkik, araştırma ve tespit etme gibi) hususlar, Allah Teâlâ'nın izniyle gereği gibi itimat edip yapıldığında sana hakikati gösterir. Nitekim Kâdî Hüseyin [b. Muhammed b. Ahmed el-Merverrûzî<sup>36</sup> (v. 462/1069)] *Ta'lika*<sup>37</sup> adlı eserinde "Bir kimsenin, bir adam hakkında filanca mezheptendir diye düşmanlık yapması caiz değildir. Bu şekilde düşmanlık yapması kişinin şahitliğinin reddedilmesini gerektirir" demiştir. Kâdî Hüseyin'in burada mezhepten maksadı, makbul olan (ehli-sünnet) mezheplerdir. Bir kimsenin bidat ehli olduğu için birinden nefret etmesi halinde ise şahitliği (elbette) reddolunmaz.

Ehli bidatin şahitliğinin kabulüne dair burada anlattığımız konu Şâfiî'nin temellerini belirlemiş olduğu<sup>38</sup> ve Nevevî'nin (bu temel-

<sup>36</sup> Meşhur muhaddis Muhyî's-Sünne Ebû Muhammed el-Begavî'nin de (v. 516/1122) hocası olan Ebû Ali Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Merverrûzî (v. 462/1069), Horasan bölgesinde bir yerleşim yeri olan el-Merrûzî (المَرُودِي) veya el-Merverrûzî (المَرُودِي) nisbeleriyle tanınır. Nisbenin okunuşu hakkında bkz. Sem'ânî, *Ensâbu'l-eşraf*, XII, 200 (3745); Suyûtî, *Lübbü'l-Lübâb fî tahrîri'l-Ensâb*, I, 242, Mektebetü'l-Müsennâ, ofset baskı, Bağdat, 1383/1964.

<sup>37</sup> Kâdî Hüseyin'in *Ta'lika* adlı mezkûr kitabı günümüzde eksik olarak basılmıştır. Eserin sadece Taharet, Hayz ve Salat bölümlerinden oluşan bir baskısı bulunmaktadır. İbnü's-Sübkî'nin Kâdî Hüseyin'e atfetmiş olduğu yukarıdaki ifadesini kitabın bu baskısında bulamadık. Bkz. Kâdî Hüseyin, *Ta'lika*, I-II, thk. Ali Muhammed Muavvaz ve Adil Ahmed Abdilmevcûd, Mektebetü nazzâr Mustafa el-Bâz, Mekke, trs.

<sup>38</sup> Bkz. Şâfiî, *el-Ümm*, VII, 47- 48; Dâru'l-ma'rife, 1410/1990, Beyrut.

lere yer yer) karşı çıkararak tashih ettiği<sup>39</sup> ve Şafîî Ashâbının, Hattâbiyye'nin<sup>40</sup> şahitliğinin kabul edilmemesine dair temel kuraldır.<sup>41</sup> Hattâbiyye'ye göre "Bir Hattâbî, müddeî'nin (davacının) sözüne itimat ederek şahitlik yaptığı konuda "filanca kişi bu konuda beni ikrar eder, borç verir (yani kendisine güvenip akredite eder)" derse şahitliği kabul edilir. Bu, onların Hattâbî bir kişinin kendi mezhebinden "filanca kişi benim hakkımda şöyle şöyle der ve beni tasdik eder" şeklinde doğrulamasından kaynaklanmaktadır. Şafîî de (*el-Ümm* adlı eserinde)<sup>42</sup> buna işaret etmiştir.

Bu zamanda [İbnü's-Sübkî'nin (v. 771/1370) yaşadığı dönemde] Hattâbiyye fırkası –Mücessime adıyla- daha da artmıştır. Onlar kendi inançlarına –özellikle liderlerini ayakta tutma maksadıyla- liderlerinin şahsına ve malına her türlü kötülüğü kast ederek muhalifler hakkında yalan söylemeyi helal görmekteyler. Hatta günümüzde onların ileri gelen (Hattâbî lider)lerinden birinden Şafîî bir kimse hakkında fetva istendiğini, liderin "Şafîî olan kişi, yalan söylemeyi (akide olarak) kabul eder mi" diyerek "Sen onun kanını akıtmanın helal olduğuna itikat etmez misin?" dediğinde, soru soranın "Evet, ederim" dediğini biliyorum. Bunun üzerine (o lider) "yalan söyleyerek şahitlik yapmak, onun kanını helal görmekten daha alt seviyede bir durumdur. Şahitlik et ve Şafîî olanın fesadını Müslümanlardan yok et!" diyerek istenilen fetvaya cevap vermiştir. İşte onların akideleri bu!

(Böyle davranmakla) Onlar kendilerini Müslüman ve ehli-sünnet içinde kabul ederler. Kaç kişi oldukları bir sayılsa ilim ehli olanları –gerçi aralarında gerçek ilim ehli yoktur- kayda değer bir rakama bile ulaşmaz. Onlar, ümmetin âlimlerinin çoğunluğunu tekfir ederler. Ardından da (reddetmekle kalmayıp) görüşlerini Ahmed b. Hanbel'e (v. 241/855) dayandırırılar. Oysa bu imam onlardan ve

<sup>39</sup> Bkz. Nevevî, *Ravdatü't-tâlibîn*, X, 240; *el-Mektebü'l- İslâmî*, Beyrut, 1412/1991. 3. Baskı.

<sup>40</sup> Ebû'l-Hattâb el-Esedî (v. 138/755) tarafından kurulan aşırı bir Şii fırkadır. Bütün haramların helâl sayılması Hattâbiyye'nin nihaî hedefidir. Hattâbiyye mensupları dinî bir mükellefiyet kendilerine ağır gelince Ebû'l-Hattâb'dan hafifletmesini isterler, o da cemaatini bu tür görevlerden muaf tutardı. Bu şekilde namaz, zekât, oruç, hac gibi farzlar terkedilip zina, hırsızlık, içki, eşcinsellik, fırka dışındakiler aleyhine yalancı şahitlik gibi haramlar helâl sayılıyordu. Geniş bilgi için bkz. Onat, Hasan, "*Hattâbiyye*", *DİA*, XVI, 492, 1997, Ankara.

<sup>41</sup> Nevevî, Hattâbiyye fırkasının ehli bidat olup küfre girdiği kat'i olduğu için şahitliğinin ehli-sünnete göre kabul edilmediğini açıklamaktadır. Bkz. Nevevî, *Ravdatü't-tâlibîn*, X, 240.

<sup>42</sup> Bkz. Şafîî, *el-Ümm*, VII, 47- 48.

görüşlerinden uzaktır. Nitekim bazı arifler/âlimler böyle ifade etmişlerdir ve bende İbnu's-Salah'ın (v. 643/1245) kendi eserinde bu şekilde bir ithamda bulduklarını okumuştum. İbnu's-Salah şöyle diyordu: "Allah Teâla bu iki âlimi kendilerinden uzak oldukları halde bu kişilerle imtihan etmiştir. Ehlisünnet âlimlerinden Ahmed b. Hanbel Mücessime, Cafer es-Sâdık (v. 148/765) ise Râfizîlerle sınanmıştır. Nevevî'nin "Hattâbî olanın sünni aleyhine şahitliği kabul olunmaz"<sup>43</sup> ifadesine göre bizim anlattığımız bundan ibarettir. Bana göre Hattâbî olanın, sünnî bir kimse hakkındaki şahitliği kabul edilmez.

"Hevâ ehlinin şahitliği kabul olunmaz"<sup>44</sup> ifadesi Ebû Hâmid Gazzâlî (v. 505/1111) ile ona tâbi olan âlimlerin görüşü değil mi?" dersin ben şöyle derim: Hayır, bilakis hevâ ehlinin muhâlifleri hakkında itikadî konularda –akidede muhalifleri ehli bidat de olsa şahitliği makbul olmaz. Ne Nevevî (v. 676/1277) ne de bir başkası bunun bidat ehli hakkında olduğuna inanır. Nevevî'nin dediği (özetle) şudur: "Bidat ehlinin şahitliğinin kabul edilmesi, mutlak olarak onu inkâr etmediğimiz sürece geçerlidir. Ancak itikadî konularda muhalif olana nispetle ehli bidatin şahitliğinin kabul edilmesine gelince, burada bir şüphe söz konusudur Nevevî veya bir başkası bundan söz etmemiştir."<sup>45</sup>

"İtikadî konularda muhalefet etmek düşmanlık gerektirir. Bu dini bir husustur, şahitliğin reddedilmesini icap ettirmez" dersin,

<sup>43</sup> Nevevî, *Ravdatü't-tâlibîn*, X, 240.

<sup>44</sup> Kendisine atfedilen bu görüşü Gazzâlî {لا تجالسوا أهل الهواء ولا تجادلوه ولا تسمعوا منهم} = "Ehl-i hevâ ile aynı sohbet meclisinde bulunma, onlarla uğraşma, onlardan sohbet dinleme (sema metoduyla bir rivayet alma)" şeklinde Hasan el-Basrî'ye isnad ettiği bir haberde zikreder. [Haberin isnadı sahihtir bkz: Darimî, *es-Sünen*, I, 391 (415; thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, Dâru'l-muğni, Riyad, 1412/2000, 1. Baskı; İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, II, 944 (1803)]. Gazzâlî bu haberin ardından şöyle der: وقد اتفق أهل الحديث من السلف على هذا = "Ehl-i hadîs ve selef uleması bu konuda ittifak etmiştir." Bkz: *İhyâu-Ulûmiddin*, I, 348; Dâru'l-minhâc, 1432/2011, 1. Baskı.

<sup>45</sup> İbnu's-Sübkî, burada Nevevî'nin "Hattâbî olanın sünni aleyhine şahitliği kabul olunmaz" (Bkz. *Ravdatü't-tâlibîn*, X, 240) sözüne tufta bulunmak suretiyle Nevevî'nin Hattâbî fırkasına mensup olanla bidat ehli arasında irtibat kurmasına dikkat çekmektedir. Nitekim Nevevî Müslim şerhinde şöyle der: "Hadîs, fıkıh ve usûl âlimleri şöyle demiştir: Bidat ehli olduğu için tekfir olunan kimsenin rivayeti ittifakla kabul olunmaz. Ancak tekfir olunmayan bidat ehlinin rivâyetinin kabul edilmesi konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bir kısmı fıskı nedeniyle onun rivâyetini mutlak olarak reddetmiş, tevîl dahi yapmamıştır. Diğerleri bidat ehlinin kendi mezhebinden olan veya yardım eden hakkında –ister kendi mezhebinin davetçisi olsun veya olmasın- yalan söylemeyi caiz kabul etmedikçe rivâyetini kabul etmişlerdir." Bkz. Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahih-i Müslim b. el-Haccâc*, I, 60, I-IX (Mücellled) Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1392/1972, 2. Baskı.

şöyle derim: Bu, hakikati savunanın batıl olanı dile getiren hakkında yaptığı şahitliği bozmaz. Nitekim Şâfiîler şöyle demiştir: “Ehli-sünnet olanın ehli bidat hakkındaki şahitliği kabul edilir.” Fasık olduğu için bir kimseden nefret eden kişi de aynıdır. Daha sonra bu konuyu (yeri gelince) izah edeceğim. Ancak bidat ehli olanın, ehli-sünnet bir kişi hakkında şahitliğinin kabulüne dair bizim (Şâfiî) ashabımızdan hiç kimse bunu bahis mevzuu etmemiştir.

“Sünnî bir kimsenin bidat ehli hakkında şahitliğinin kabul edilmesine” dair Şaffîlerin görüş beyan ettikleri hususta ben şöyle diyorum: Bu, bidat ehlinin hakkını vermeyen sünnî hakkında geçerlidir. Sünnînin bidat ehline düşmanlığı nefsin pay alması söz konusu olan ve bazen ona karşı taassub taşıyan için geçerlidir. Fasık hakkında şahitlik eden de aynıdır. Sünnî bir kimse veya bir şahidin, fâsık hakkındaki şahitliği bu seviyeye ulaşırsa, ben sünnînin fâsık hakkındaki şahitliğini de kabul etmem. Zira bu durumda sünnî ile şahitlik eden Allah Teâlâ'nın kendilerinden istemiş olduğu haddi aşmış olur. Bana göre bu yaptıklarında bir şüphe meydana gelir. Bir kimseden nefret eden ve inancından dolayı onun fâsık olduğuna tanıklık eden nice şahit gördüm. Yine çevremizde ve aramızda olup, Müslümanlar içinde rezil olmaktan korktuğundan dehşete düşen, bana gelerek –şahitlik ettiği sırada- dini duyugularını öne çıkartarak ağlaya ağlaya şahitlik yapmanı gördüm.

236 | db

Nefsim kudret elinde olana yemin olsun ki bu durumda ben, meşhûdü aleyhin (hakkında şahitlik yapılanın) daha hayırlı olduğuna inanır ve güvenirim. “Şahitlik eden kimse kasıtlı olarak yalan söylüyor” diyemem. Bilakis o yalanını zan üzere kurmuş, zayıf sözleri tasdik etmiş ve bu sözler nedeniyle meşhûdü aleyhe buğz etmiştir. Onu kızdırınca nefsin arzusuna kapılmış ve şeytan kendisini esir almıştır. Böylece din zannettiği hususlarda, nefsin haz alması daha etkin olmuştur. Benim gördüğüm ve şahit olduğum budur. Uzun yıllar kâdîlik görevinde bulundum.<sup>46</sup> Ateş çemberinde duran kişi Allah'tan korkmalıdır. Bütün güç ve kuvvet sadece Allah'ındır. Yüce Allah bana hem kâdî hem de muhaddis olmayı nasip etti. İbn Dakîku'l-Iyd (v. 702/1302) şöyle demiştir: “İnsanların heves ettikle-

<sup>46</sup> İbnü's-Sübkî, kadı nâibi olan ağabeyi Cemâleddin Hüseyin'in vefatı üzerine babasına 755/1354 yıllarında bir müddet niyâbet etmiş, babasının isteği üzerine 756/1355 yılı Rebülevvel (Nisan) ayı sonlarında kadılık görevine asaleten getirilmiştir. 759/1358 ve 763/1362 yıllarında kısa aralıklarla iki defa azledildiği kadılık görevini vefatına kadar sürdürmüştür. Bkz. Aybakan, Bilal, “Sübkî Taceddin”, DİA, XXXVIII, 12, İstanbul, 2010.

ri ateş çemberlerinden bir çemberdir. Hadîsçiler ve Hâkimler bu ateş çemberinin kenarında durmaktadır.”<sup>47</sup>

Benim bu söylediklerimi arkadaşlarımız (Şâfiîler) da teyit eder ve şöyle der: Kim Müslümanlardan birinin kanını akıtmayı helal görür ancak öldürmeye güç yetiremez ve katline şahit olursa o kimse (hemen) öldürülmez. [Ebû'l-Mehâsin Fahrülslâm Abdülvâhid b. İsmâîl b. Ahmed] Rûyânî (v. 502/1108) *el-Bahr*<sup>48</sup> adlı eserinin “Şahitliği caiz olan kimse” bölümünde herhangi bir yorum katmadan bazı (Şâfiî) ashabımızdan bu şekilde nakilde bulunmuştur.<sup>49</sup> Şâfiî mezhebinde bunun hilafı söz konusu değildir.

“Eğer şahitlik yapan sözlerinin akabinde tevil ederek kötü sözler sarf eder ve bunun üzerine şahitlik yaparsa kabul görür. Ancak sözlerini açıklamaz ise kabul edilmez” dersin ben şöyle derim: “Tevil ederek kötü sözler söylemesinin ardından şahitliği belli bir iş için kabul edildiğinden şahitlik yapılan (meşhûdü aleyh) hakkında düşmanlık taşımadığını anlamış oluruz. O zaman bu kişi, vasfettiğimiz kimse gibi olmaz.

Cerh esnasında, cerh edenin lafızlara delaleti hususundaki tecrübesi ayrıca araştırılmalıdır. Çoğu kez ben, cerh edenin lafzı ve manayı işittiğini ancak bunları –özellikle insanların örfünden kaynaklanan ve ihtilaf edilen örfî lafızları- farklı şekillerde anladığını fark ettim. Bu lafızlar kimi zamanlar medh (övgü) kimi zaman da zem (yergi) olabilmektedir. Lafızların delaletini bilmek zor bir iştir; bunu ancak alanında uzman olan âlim bir fakîh anlayabilir.

Ayrıca cerh edenin, şerî hükümlere dair bilgisine de bakılmalıdır. Bu konuda nice cahil, helali haram zannedebilir ve buna göre kişiyi cerh edebilir. Bu sebeple fakih olanların, mecruhun durumunu açıklığa kavuşturmak için tefsir etmesi gerekir. Nitekim Şâfiî (v. 204/819) şöyle demiştir: “Mısır'a geldiğimde münekkid birinin bir kimseyi cerh ettiğini gördüm. Cerh etme sebebi kendisine sorulduğunda “Ben onu ayakta bevl ederken gördüm” demiştir. Kendisine “Bunda ne var ki?” denilince “Bevlin parçacıkları eline ve elbisesine isabet eder sonra gider bu şekilde namaz kılar!” cevap vermiştir. Bunun üzerine “Peki, sen bu serpintilerin eline ve elbisesine ulaştığını ve yıkamadan gidip namaz kıldığını bizzat gördün mü?” denil-

<sup>47</sup> İbn Dakîku'l-İyd, *el-İktirâh*, s. 59.

<sup>48</sup> Bkz. Ruyânî, *Bahrü'l-mezheb fi furû'l- mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, XIV, 258, 273; thk. Târik Fethî es-Seyyid, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 2009/1430.

<sup>49</sup> Geniş bilgi için bkz. Ruyânî, *Bahrü'l-mezheb*, XIV, 258, 274.

diğinde de “Hayır, ancak böyle yapacağını tahmin edebiliyorum” demiştir.<sup>50</sup> *el-Bahr* sahibi [er-Rûyânî (v. 502/1108)] de şöyle der: “Rivayet olunduğuna göre bir kimse ‘(Evinin) dışını bostan sulama havuzundan elde edilen çamurla sıvamıştır’ diyerek birini cerhe tâbi tutmuştur.”<sup>51</sup>

Şeyhülislâm İbn Dakîku'l-Iyd'in (v. 702/1302) dikkat çekmiş olduğu<sup>52</sup> sufilerle ehli hadîs (zâhirî ilimler) arasında mevcut ihtilâfın da incelenmesi gerekir. Zira her iki grup birbirlerini tenkit etmiştir. Nitekim bazıları el-Hâris el-Muhâsibî (v. 243/857)<sup>53</sup> ile başkaları aleyhinde konuşmuştur. Her ne kadar, İbn Dakîku'l-Iyd ve başkaları bu tenkidi başka bir olgu olarak saysa da hakikatte bu, itikadî hususların muhalefeti mevzuuna girmektedir. Akîde hakkındaki asıl en büyük problem, taassup ve arzuların (hevâ) tahrik edilmesidir. Evet, dünyevî arzular ve tamahlar hakkındaki tartışmalar, mütekaddimûndan ziyade müteahhîrûn neslinde daha çok görülür. Ancak mesele inanç/itikad olduğunda her iki fırka da aynıdır.

238 | db

Günümüzde Mücessime'den birinin, Nevevî'nin *Sahih-i Müslim* şerhine yazdığı, (muhtemelen istinsâh ettiği) şerhte Allah'ın sıfatlarına dair hadîslerde onun söylediklerini hazf ettiği malumdur. Nevevî Eş'arî bir akideye sahip olduğundan (Mücessime'den mezkûr bu nüsha sahibi) kâtibin düşünce kapasitesi, sıfatlara dair hadîsleri Nevevî'nin tasnif ettiği yerde yazmasına tahammül etmemiştir. Buna göre (onun bu yaptığı) büyük günahlardandır. Çünkü bu şeriatı tahrif etmektir. Bununla birlikte kendisine itimat edilmeyenlerin yazmasına ve halkın ellerindeki kitaplara güveni sarsmaya kapı aralamaktır. Allah Nevevî hakkında bu tahrifi yapanı rezil etsin, (keşke o kâtib) bu şerhi yazmaktan kendini alıkoysaydı ve bu şerhin Nevevî ile bir ilgisi olmasaydı!

Sana açıkladığımız bu örnekle alakalı cerh edenler hakkındaki sözü tekrar edelim: ‘Yerinde yapılmayan bir cerh, münekkidin kendisine döner’ dersin ben şöyle derim: Eğer münekkîd, hevâ v.b şey-

<sup>50</sup> Şâfiî, *el-Ümm*, VI, 221.

<sup>51</sup> Ruyânî burada zikretmiş olduğu örneği, şahitlerin şahitliği esnasında yapılacaklara dair konuda “Bu misal âlimlerin ittifakıyla cerh sebebi değildir” diyerek zikreder. Ve bu misali akıllı, mütedeyyin bir kişiyi cerh etme sebebini bir hâkim yanında beyan etmedikçe şahidin şهادetinin kabul olunmayacağına dair Şâfiî'nin vermiş olduğu (Kırş. Şâfiî, *el-Ümm*, VI, 221) bilgiyle irtibatlandırır. Bkz. *Bahru'l-mezheb*, XI, 182.

<sup>52</sup> Bkz. İbn Dakîku'l-Iyd, *el-İktirâh*, s. 57.

<sup>53</sup> Bkz. Zehebî, *Siyer*, XII, 112 (35); *Mîzânü'l-i'tidâl*, I, 430 /1606); İbnü's-Sübkî, *Ta-bakâtü's-Şâfiyye*, II, 275 (61); İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 134 (226); *Lisanu'l-mîzân*, VII, 191 (2549).

lerle cerh ederse tenkidin kendine döneceğinde hiç şüphe yoktur. Ancak bir kimse zann-ı galibine göre birini tenkit ederse burada kat'i bilgiye ulaşmak isteyen araştırmalarına bakması gerekir. Burada Allah'ın güç ve kuvvetinden berî olmayan kimsenin ayaklarının sürçmesi ve işini sırlar âlimine (Allah'a) havale etmesi söz konusudur.

Biz diyoruz ki; büyüklüğü zihinlere yerleşmiş, hakkında râvilerin medhü sena yapageldikleri bir (hadîs) imamı hakkında bir kimse (cerh etmek için) konuşursa kendisi kınanmayı hak eder. Ancak -adaleti maruf olan kişi hakkında cerhi makbul olmayan kişi cerh ederse- biz onun fâsık olduğuna hüküm vermeyiz. Bilakis bunu bir takım işlerle caiz kabul ederiz:

1. Cerh eden hata yapmış olabilir; kim hata yapmaz ki?
2. Tenkit ettiği zannıyla bir kimseyi cerh edip yorumlamış olabilir. Bu tenkit sebebi değildir ve müctehitlerin içtihadında ihtilaf etmesine benzer.
3. Cerh edenin; bizim yalancı zannettiğimiz ancak kendisinin sadık gördüğü kimsenin naklini alması muhtemeldir.

db | 239

Bu, bizim cerh ve tadil ile alakalı bir tartışmamızdır. Bir âlime göre cerhe tâbi tutulmuş nice râvi, bir başkasına göre ta'dil edilmiştir. Bu sebeple rivâyetlerinin alınıp alınmaması, râvînin tadilindeki ihtilafa bağlıdır. Bir münekkidin taassub ve heveslerinden sıyrılarak cerhe yönelmesi, cerhe tam uygun olmadıkça anlaşılmaz.

Hilafı ortaya çıkıncaya değin ayrılmayacağımız iki temel kurulumuz vardır: Birincisi, büyüklüğü kesinlik kazanmış cerhe tâbi tutulmuş bir imamın adaletidir. Diğeri, cerhine iltifat edilmeyen ve cerhi sebebiyle tenkit etmediğimiz adalet vasfı sabit bir münekkidin adaletidir. Bu en mühim konular arasındadır, iyi anla!

Eğer sen bu tespitleriniz, imamların “Cerh mukaddemdir (= Önce râvînin cerh edilip edilmediğine bakılır)’ sözüyle tahsis edilmiş olmuyor mu? Çünkü cerh sebebiyle bir münekkidi istisna etmiş bulunuyorsunuz, bu ise, muaddil arasında nadir olur” dersin ben “hayır” derim. Çünkü imamlar “cerh mukaddemdir” derken kastettileri cerh ve tadilin çelişki halidir. Tercih sebepleri yüzünden bir konuda cerh ve tadil birbirleri ile çelişirse, daha ziyade ilim gerektirdiği için biz cerhi tercih ederiz. Her ikisinin çelişki arz etmesi münekkid ve muaddile göre zannın denkliğidir. Çünkü bu durum, her ikisinin çelişki arz etmesi demektir. Eğer münekkid ve muaddile

göre zan eşit olmazsa teâruz söz konusu olmaz. Aksine cerh veya ta'dilden en kuvvetli olanıyla amel edilir. Bu konuda biz cerh ve tadilin çelişki arz etmediğini düşünüyörüz. Çünkü zannı galibe göre adalet söz konusudur. Cerh eden sayısı çok olursa cerhin takdim edileceği icma ile sabittir ve bu teâruz değildir, durum bundan ibarettir. Burada tadilin takdim edildiğini söyleyen hiç kimse yoktur. Cerh ve tadil çelişki arz ettiğinde tadil tercih edilir diyen biri de bulunmaz.

Biz (Şâfiî ve Hanefî mezhebinin kurallarını) muhtasar ve anlaşılır şekilde bir araya getirdiğimiz *Cem'u'l-Cevâmi'* kitabımızda şöyle dedik: "Tadil edenlere göre cerh edenlerin sayısı artınca cerh mukaddem (Önce râvînin cerh edilip edilmediği söz konusu) olur. Cerh ve tadil eşit olursa veya cerh edenin sayısı daha az bulunursa aynı durum geçerlidir.<sup>54</sup> [Mısırda yaşamış devrin önde gelen Mâlikî ulemasından Ebû İshak Muhammed b. el-Kasım İbn el-Kurtî<sup>55</sup> el-Mısırî] İbn Şa'ban (v. 355/965)<sup>56</sup> ise "Tercih aranır" demiştir.

240| db

Fıkıh usulüne dair yazılmış muhtasarlara ilaveten bu kitapta [İbn Şa'ban'ın "tercih aranır" ifadesine] ek bir bilgi bulunmaktadır. Çünkü biz bu hususta [*et-Teâdü'l ve't-Terâcîh* = التعادل و التراجيح adıyla müstakil bölümde konuyu anlatırken] birçok kişi buna değinmezken icma olduğuna dikkat çekmiştik.<sup>57</sup> Orada işaret ettikleri pek bilinmeyen Mâlikî ulemasından İbn Şa'ban'ın sözünü zikrettik. Konuya ilişkin tartışmada teâruz halinde "Tercih aranır" diye işaret ettik. Çünkü "tercih talebi" ancak bu tür çelişki halinde gerekli olur. Bu *Cem'u'l-Cevâmi'* adlı kitabımızın bir özelliğidir. Allah o kitaptaki bilgilerle faydalandırsın. Zann-ı galibimiz, (usule ait) her meselede bir başka yerde derli toplu bulunmayan ziyadelerin bu muhtasarda en güzel anlatımla yer aldığı yönündedir.

Bunu anlarsan her cerhin takdime layık olmadığını da idrak etmiş olursun. Şeyhimiz Zehebî (Allah ona merhamet etsin), haklarında söz söylenenlere (mecruhîn) dair bir bölüm oluşturmuştur.

<sup>54</sup> İbnü's-Sübkî, *Cem'u'l-Cevâmi' fî usûli'l-fıkh*, s. 116-117; thk. Abdü'lmun'im Halil İbrahim, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1424/2003.

<sup>55</sup> İbn Şa'ban, Mısır'ın Kurt bölgesine nisbet edilerek "İbnü'l-Kurtî" şeklinde meşhur olmuştur. Bkz. Sem'anî, *Ensâb*, X, 377 (3204).

<sup>56</sup> Biyografisi için bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 274; Zehebî, *Târihu'l-İslam ve vefayâtü'l-meşâhîri ve'l a'lâm*, VIII, 88 (168), I-LII, thk. Ömer Abdisselam et-Tedmürî, Daru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut, 1413/1993, 2. Baskı; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 335, Dâru'l-alem lilmelâyin, Beyrut, 1422/2002, 15. Baskı.

<sup>57</sup> İbnü's-Sübkî, *Cem'u'l-Cevâmi' fî usûli'l-fıkh*, s. 112-113.

Ancak bu kişiler, berî oldukları halde haklarında söz söylenmelerine rağmen hakikatte sika râvîlerdir. Biz onun (Zehebî'nin) biyografisini en güzel (taraf olmaksızın ve objektif) şekilde vereceğiz İnşallah.<sup>58</sup>

Bu iki temel kuralı (Cerh ve Ta'dil'i) iki önemli detayla tamamlayalım; onları bu kitabımızdan başka yerde arayan bulamaz:

**Birincisi:** Âlimlerin “Cerh, yorumlanmadan kabul edilmez” ifadesidir ki bu, adaleti sabit bulunan ve halen devam eden râvînin cerh edilmesi ile alakalıdır. Bu râvî bir cerh yüzünden adil olduğu hükmüne terfi edilmek (mecruh olduğu hükmü kaldırılmak) istenirse, onun hakkında bir delil getir, denilir. Veya hali bilinmeyen ancak durumu hakkında iki münekkid ve muaddil görüş beyan ederse, bu kez, tenkid edenlerden cerh ettikleri kişi hakkında itham ettikleri durumun gerekçesi istenir. Eğer bu râvînin mecrûh olduğu sabit bulunursa, bizim kabul ettiğimiz temel kurala uygun olduğundan, mutlak olarak onu cerh edenin sözü esas alınır. Bunu (ayrıca) açıklamasını kendisinden istemeyiz; çünkü buna ihtiyaç kalmamıştır.

**İkincisi:** Açıklamayı herkesten istemeyiz. Ancak durumunda belirsizlik ihtimali bulunan (kişi) hakkında açıklama isteriz. Bu ihtimal, (iki şekilde gerçekleşebilir):

**1.** Kişisel (içtihat ederek) hüküm verirken ve cerh ederken basit bir suçlama sebebiyle ihtilaf meydana gelmiş olabilir. Veya kayıt düşülmeksizin mutlak olarak itibar edilmeyen münekkidin sözünü geçersizleştirmeyecek bir sebeple veyahut her ikisi arasında gerçekleşmiş bulunabilir.

**2.** Ancak; zanlar çürütülür ithamlar yok edilirse, cerh eden ümmetin otoritelerinden biri olup sözünü düşürmeyi gerektirmeyen biri haline gelirse veya mecrûh zayıflığı nedeniyle tenkit ehli hadîs âlimleri arasında meşhur bulunup metruk ilan edilirse, cerh esnasında biz cerh edeni (münekkidi) açıklama yapmak zorunda bırakmayız. Bu durumda kendisinden açıklama istemek gıybet yapmasını istemek olur ki buna gerek yoktur.

İbn Maîn'in (v. 233/848) İbrahim b. Şuayb el-Medenî (v.?) hakkındaki sözünü kabul ederiz. Bu kişi, İbn Vehb'in (v.?) kendisinden nakilde bulunduğu “Leyse bi şey'in” (lafzıyla cerh ettiği) bir şeyhtir. Yine onun İbrahim b. Yezid el-Medenî (v.?) hakkında “Za-

<sup>58</sup> Zehebî'nin biyografisi için bkz. İbnü's-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, IX, 100-123 (1306).

yıftır"<sup>59</sup> ile el-Hüseyn b. el-Ferec el-Hayyât "Kezzâb, yesriku'l-hadîs = yalancı, hadîs hırsızdır"<sup>60</sup> hükmünü (elbette) kabul ederiz. Buna göre İbn Maîn, -ilk dönemin cerh ve tadil alanında otorite âlimidir- bu kişiler hakkında hüküm verirken cerh sebebini açıklamasa da verilen hükmü kabul ederiz. Çünkü adil ve sika olduğu sabit olmayan bir grubu cerh etmiştir. Ancak Yahya b. Maîn'in, Şâfiî (v. 204/819) hakkında (sika değildir)<sup>61</sup> sözüne bin defa da açıklama getirilse itibar etmeyiz. Çünkü bu sözün, Yahya b. Maîn'e nisbeti gerçek (kat'i) değildir.

O halde İbn Maîn'in (v. 233/848) Şâfiî (v. 204/819) hakkında bizim işaret ettiğimiz söze itibar et! Ey doğru yolu bulmak isteyen (ilim tâlibi)! Geçmiş (âlim) imamlarla birlikte edeb yoluna sülûk etmelisin. Onların birbirleri hakkındaki sözlerine apaçık bir delil getirilmeksizin bakmamalısın. Daha sonra (ilmî, fikrî alt yapın) imkânın varsa te'vil edip güzel zanda bulunmaya çalış. Aralarında olanları ört, ifşa etme. Aksi halde aralarını açar, yanlış ifşa etmiş olursun. Sen bunun için yaratılmadın. Allah'ın senin hakkındaki muradına uygun olan işle uğraş. Sana yaramayan şeyleri (malâyaniyi) terk et. Bana göre ilim tâlibi, geçmiş selef âlimleri arasında meydana gelenler (olaylar) ile birbirleri hakkında hüküm vermedikleri konularda övgüye layık olmak için ilgilenmeye devam etmelidir.

Sakın ha, sakın! Ebû Hanîfe (v. 150/767) ile Süfyan es-Sevrî (v. 161/778)<sup>62</sup>, İbn Ebî Zî'b (v. 159/775)<sup>63</sup> ile Mâlik (v.179/795), Ahmed b. Salih [Ebû Ca'fer el-Mısırî (v. 248/862)] ile Nesâî (v. 303/915)<sup>64</sup>, Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) ile el-Hâris el-Muhâsibî

<sup>59</sup> Yahya b. Maîn'in İbrahim b. Yezid el-Medenî'yi cerhi ve biyografisi hakkında bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 374 (63); Zehebî, *el-Muğni*, I, 67 (207); *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 75 (253); İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, I, 386 (347).

<sup>60</sup> Yahya b. Maîn'in İbnü'l-Hayyât hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, III, 62 (284); Zehebî, *el-Muğni*, I, 258 (1560); İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, III, 200 (2592).

<sup>61</sup> Bkz. İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, II, 1113 (2182); Zehebî, *er-Ruvâtü's-sikâti'l Mütekelleme fihim binâ lâ yücib reddehüm*, I, 29, thk. Muhammed İbrahim el-Mevsilî, *Dâru'l-beşâir*, Beyrut, 1412/1992, 1. Baskı.

<sup>62</sup> Bkz. Hatîb Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XV, 419 (4527); Zehebî, *el-Muğni*, II, 355 (6658); *Siyer*, X, 609 (209); *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 267; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 458 (831); *Lisânu'l-mizân*, VII, 412 (5047).

<sup>63</sup> Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 539 (1275); Hatîb Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, III, 515 (1051); Zehebî, *Siyer*, VII, 33 (15).

<sup>64</sup> Bkz. Hatîb Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, V, 319 (2156); Sem'anî, *el-Ensâb*, I, 271 (181); Zehebî, *Siyer*, XII, 168 (59); İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, I, 187; *Fethu'l-bârî*, I, 386).

(v. 243/857)<sup>65</sup> hatta devrimize gelene değin İbnu's-Salah [Ebû Amr eş-Şehrezûrî (v. 643/1245)] ile el-Izz b. Abdîs's-selâm [Ebû Muhammed ed-Dîmeşkî (v. 660/1262)]<sup>66</sup> arasında meydana gelen (tartışmalar-söylentiler) hakkında ittifak edilenlere kulak ver, iyi anla! (Aksi halde söylentilere itibar ederek) meşgul olursan, helak olup gitmenden endişe ederim. Zira bu âlimler, çok değerli ilim ehli zatlardır. Birbirleri hakkında nice sözleri vardır, çoğu kez (görüşlerinin bir yorumu bulunduğundan) anlaşılmaz. Bize düşen görev; (bu âlimlere) rıza göstermek ve aralarında meydana gelenler hakkında tıpkı ashabın (Allah kendilerinden razı olsun) kendi aralarında cereyan eden hâdiselerde yaptığımız gibi hüküm vermekten kaçınmaktır.

### Kaynakça

- Ahmed B. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (v.241/855), *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâûd-Âdil Mürşid, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1421/2001, 1. Baskı.
- Ahmed B. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (v.241/855), *el-İlel ve Ma'rifeti'r-ricâl*, I-III, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas, Dâru'l-hânî, Riyâd, 1422/2001, 2. Baskı.
- Aybakan, Bilal, "Sübkî Taceddin", DİA, XXXVIII, 11-13, 2010, İstanbul.
- Aybakan, Bilal, "Şâfiî", DİA, XXXVIII, 223-233, 2010, İstanbul.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (v. 458/1066), *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdilkâdir Atâ, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1424/2003, 3. Baskı.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî (v. 292/905), *Müsnedü'l-Bezzâr = el-Bahrü'z-Zehhâr*, I-XVIII, thk. Mahfûzu'r-Rahman Zeynullah, Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medine 1988/1408, 1. Baskı.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl (V. 255/869), *Müsnedü'd-Dârimî (es-Sünen)*, I-IV, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, Dâru'l-muğnî, Riyad, 1412/2000, 1. Baskı.
- Ebu Ğudde, Ebû'l-Fettâh Muhammed b. Beşir b. Hasan (v.1997/2002), *Erbau resâil fi ulûmi'l-hadîs*, nşr. Ebû'l Fettâh Ebû Gudde, Dâru'l-beşâir, Beyrut, 1410/1990.
- Ebu'l-Fidâ İbn Kesir, İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer eş-Şâfiî (v. 774/1373), *Tabakâtü's-Şâfiyyîn*, Dâru'l-vefâ, thk. Enver el-Bâz, 1425/2004, 1. Baskı.

<sup>65</sup> Bkz. Zehebî, *Siyer*, XII, 112 (35); *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 430 /1606; İbn Hacer *Tehzîb*, II, 134 (226); *Lisanu'l-mizân*, VII, 191 (2549).

<sup>66</sup> Her iki âlim arasındaki karşılıklı tartışmalar ve ilmî yazışmalar için bkz. Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, IV, 118; Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1417/1997, 1. Baskı; İbnü's-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 251; Ebû'l-Fidâ İbn Kesir, *Tabakâtü's-Şâfiyyîn*, I, 857, Dâru'l-vefâ, thk. Enver el-Bâz, 1425/2004, 1. Baskı. Bu yazışmalar günümüzde *Müsâceletü'n ilmiyye beyne'l celileyni'l Izz b. Abdisselam ve'bni's-Salâh havle Salâti'reğâib* adıyla derlenmiş M. Nâsiruddin el-Elbânî ve Muhammed Züheyr eş-Şâviş'in tahkiki ile el-Mektebül-İslâmî tarafından 1380/1960 yılında eser Beyrut'ta yayınlanmıştır.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö.505/1111), *İhyâu-Ulûmiddin*, I-IX, Dâru'l-minhâc, 1432/2011, 1. Baskı.
- Halîlî, Ebû Ya'La Halîl B. Abdillâh B. Ahmed El-Halîlî El-Kazvînî (V. 446/1055), *El-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, I-III, thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs, Mektebetü'rüşd, Riyâd, 1409/1988, 1. Baskı.
- Hatîb Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdadî (v. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, I-XVI, thk. Beşşâr Avvâd, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2002, 1. Baskı.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî (v. 463/1071), *Câmiu beyânî'l-ilm*, I-II, thk. Ebû'l-Eşbal ez-Züheyri, Demmâm, Dâru İbni'l-Cevzi, 1994/1414, 1. Baskı.
- İbn Abdireffî, İbrahim b. Hasen b. Abdireffî Ebu İshak el-Kâdî (v. 734/1333) *Muînül-hukkâm ala'l-kadâyâ ve'l ahkâm*, I-II, thk. Muhammed b. Kasım b. Ayyâd, Bedru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1410/1989.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî (v. 365/976), *el-Kâmil fî duafâir-ricâl*, thk. Adil Ahmed-Ali Muhammed Muavvad, el-Kütübül-ilmîyye, Beyrut, 1418/1997, 1. Baskı.
- İbn Dakîku'l-İyd, Ebû'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî (v. 702/1302), *el-İktirâh*, Şirketü dâri'l-meşârîf, Lübnan, 1427/2006, 1. Baskı.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (v. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Dâiretü'l-meârifî'l-Usmânî, Haydarâbâd, 1271/1952, 1. Baskı.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (v. 852/1449), *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Matbaatü dâireti'l-meârif, Hindistan, 1326/1908, 1. Baskı.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (v. 852/1449), *Fethu'l-bâri şerhu Sahihî'l-Buhârî*, I-XIII, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379/1959.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed B. Alî B. Muhammed El-Askalânî (V. 852/1449), *Lisânu'l-mîzân*, I-VII, Müessesetü'l-a'lemî, Beyrut, 1390/1971, 2. Baskı.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtîb el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdadî (v. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-VIII, thk. Muhammed Abdilkâdir Atâ, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1410/1990, 1. Baskı.
- İbnü's-Sübkî, Tâcüddîn Ali b. Abdilkâfî (v.771/1370), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, I-X, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1413/1992.
- İbnü's-Sübkî, Tâcüddîn Ali b. Abdilkâfî (v.771/1370), *Cem'u'l-Cevâmi'fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülmun'im Halil İbrahim, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1424/2003.
- Kâdî Hüseyin, Muhammed b. Ahmed el-Merverrûzî Ebû Ali (v. 462/1069), *Ta'lika*, I-II, thk. Ali Muhammed Muavvaz ve Adil Ahmed Abdilmevcûd, Mektebetü nazzâr Mustafa el-Bâz, Mekke, trs.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (v. 544/1149), *Tertîbü'l-medârik ve Takrîbü'l-mesâlik*, I-VIII, thk. İbn Tâvit et-Tancî, Abdülkâdir es-Sahrâvî v.d., Matbaatü'l-fedâle, Mağrib, 1384/1965, 1. Baskı.
- Mübârekpûrî, Ebu'l-Ûlâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm (v. 1353/1935), *Tuhfetü'l-ahvezî*, VII, 180, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-X, Beyrut, trs.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh (v. 656/1258), *et-Terğîb ve't-terhîb mine'l-hadîsi's-şerîf*, I-IV, thk. İbrahim Şemsüddin, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1417/1996, 1. Baskı.
- Nâsirüddin El-Elbânî, (v. 1419/1999) *Müsâceletü'n ilmiyye beyne'l celileyni'l İzz b. Abdisse-lam ve'bni's-Salâh havle Salâti'r-reğâib*, derleyen ve tahkik edenler; M. Nâsirüddin el-Elbânî ve Muhammed Züheyir eş-Şâviş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1380/1960, 1. Baskı.

- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî (v.676/1277), *el-Minhâc Şerhu Sahih-i Müslim b. el-Haccâc*, I-IX (Mücelled) Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1392/1972, 2. Baskı.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî (v.676/1277), *Ravdatü't-tâlibîn*, I-XII, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1412/1991. 3. Baskı.
- Onat, Hasan, "Hattâbiyye", Dia, XVI, 492-493, 1997, Ankara.
- Ruyânî, Ebû'l-Mehâsin Fahrülsîlâm Abdülvâhid b. İsmâil b. Ahmed (v. 502/1108) *Bahru'l-mezheb fi furû'l-mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, I-XIV; thk. Tânk Fethî es-Seyyid, Dâru'l-kütübî'l-ilmıyye, Beyrut, 2009/1430.
- Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saïd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (ö. 764/1363) *A'yânu'l-asr ve a'vânu'n-nasr*, I-V, thk. Ali Ebû Zeyd, Nebîl Ebû Aşme vd., Dâru'l-fıkr, Beyrut, 1418/1998, 1. Baskı.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdırrahmân b. Muhammed (v. 902/1497), *Fethu'l-muğis bi şerhi Elfiyeti'l-hadis li'l-İrâkî*, I-IV, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-sünne, Mısır, 1424/2003, 1. Baskı.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr (v. 562/1166), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâiretü'l-meârifî'l-Usmâniyye, Haydarâbâd, 1382/1962, 1. Baskı.
- Sibt İbnü'l-Acemî, Ebû'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Halîl et-Trâblusî el-Halebî (v. 841/1438), *Künûzüz-Zeheb fi Târihi Haleb*, I-II, Dâru'l-kalem, Haleb, 1417/1996, 1. Baskı.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî (v.911/1505), *Lübbü'l-Lübâb fi tahrîri'l-Ensâb*, Mektebetü'l-Müsennâ, ofset baskı, 1383/1964, Bağdat.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (v. 204/820), *el-Ümm*, I-VIII, Dâru'l-ma'rife, 1410/1990, Beyrut.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve (v.279/892), *es-Sünen= el-Câmiu'l-Kebîr*, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, I-VI, thk. Beşşâr Avvâd, Beyrut, 1376/1998.
- Yâfiî, Ebû Muhammed Affüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî (v. 768/1367) *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, I-IV, Dâru'l-kütübî'l-ilmıyye, Beyrut, 1417/1997, 1. Baskı.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (v. 748/1347), *el-Mu'cemu'l-muhtass bi'l-muhaddisîn*, I, 234, thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle, Mektebetü's-siddîk, Tâif, 1408/1988, 1. Baskı.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (v. 748/1347), *el-Muğnî fi'd-duafâ*, nşr. Nuruddin Itr-Abdullah b. İbrahim el-Ensârî, İdâretü İhyâi't-türâsil İslami, Katar, 1407/1987.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (v. 748/1347), *er-Ruvâtü's-sikâti'l Mütekellem fihim bimâ lâ yücib reddehüm*, thk. Muhammed İbrahim el-Mevsilî, Dâru'l-beşâir, Beyrut, 1412/1992, 1. Baskı.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (v. 748/1347), *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1382/1963, 1. Baskı.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (v. 748/1347), *Mu'cemu's-şüyûhi'l-kebîr*, I, 401, I-II, thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle, Mektebetü's-siddîk, Tâif, 1408/1988, 1. Baskı.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (v. 748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnâûd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1405/1985, 3. Baskı.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (v. 748/1347), *Târihu'l-İslam ve vefayâtü'l-meşâhîri ve'l a'lâm*, I-LII, thk. Ömer Abdisselam et-Tedmürî, Daru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut, 1413/1993, 2. Baskı.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed ed-Dımaşkı (v. 1396/1976), *el-A'lâm*, Dâru'l-alem lilmelâyîn, Beyrut, 1422/2002, 15. Baskı.